

ДО ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ОСНОВНИХ ОЗНАК

У статті розглянуто поняття спеціального суб'єкта злочину та його основних ознаки. Подано авторські критерії для класифікації ознак спеціальних суб'єктів злочинів та класифікацію спеціальних суб'єктів. Визначено, що додаткові кримінально-правові ознаки спеціального суб'єкта злочину є надійним законодавчим інструментом, що забезпечує правильну кваліфікацію злочинів. Запропоновано класифікувати додаткові ознаки спеціального суб'єкта за такими групами: а) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; б) ознаки, які характеризують становище особи у суспільстві та сім'ї; в) ознаки, які визначаються професійними обов'язками та можливостями суб'єкта злочину. Для окремих складів злочинів під час їх кваліфікації вони виступають як обов'язкові, а у деяких випадках можуть бути розмежувальними між суміжними складами. Доведено, що не менш важливою, ніж класифікація ознак спеціальних суб'єктів злочинів, є класифікація самих злочинів. Формування переліку спеціальних суб'єктів злочинів дасть можливість виокремити додаткові юридично важливі ознаки для створення відповідних кримінально-правових норм, а також окреслити перспективу криміналізації певних суспільно небезпечних діянь для уникнення прогалин у КК України. Попри те, що класифікація спеціальних суб'єктів ґрунтується на їх додаткових ознаках, вона значною мірою відрізняється від кваліфікації останніх. З'ясовано, що здебільшого використовується обмежене тлумачення кримінально-правових норм, а кримінальний закон застосовується до більш вузького кола суб'єктів, ніж це може бути визначено відповідно до тексту певної норми. Наголошено, наявності фактичних спеціальних суб'єктів у кримінальному праві сприяє існування прогалин у кримінальному законодавстві та сучасна законодавча техніка. Відомо, що кримінально-правова норма повинна мати чітку і структуровану форму та спосіб структурного об'єднання норм. Зроблено висновок, що поняття спеціального суб'єкта злочину є надзвичайно важливим для правильної кваліфікації злочинів, які вчинені спеціальним суб'єктом або у співучасті з ним. Необхідно розуміти поняття спеціального суб'єкта злочину, знати його ознаки та класифікацію. Лише завдяки цим складникам можлива вірна оцінка суспільно небезпечного діяння, яке було вчинене спеціальним суб'єктом.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт злочину, додаткові ознаки, службова особа, посадова особа, правове становище, соціальний статус.

The article deals with the concept of a special crime subject and its main features. The author's criteria for the classification of the characteristics of special offenders, as well as the classification of special entities, were also provided. It is determined that the additional criminal characteristics of the special subject of crime are a reliable legislative tool that ensures the correct qualification of crimes. It is proposed to classify additional characteristics of the special subject into the following groups: a) features that characterize the personal qualities of the subject of the crime; b) the characteristics that characterize the situation of the individual in society and family; c) characteristics that are determined by the professional duties and capabilities of the subject. For certain types of crimes, when they are qualified, they appear to be compulsory, and in some cases may be differentiated between adjacent warehouses. It is proved that no less important than the classification of features of special subjects of crime is their own classification. Formation of the list of special subjects of crimes will allow to distinguish additional legally important features for

creation of the relevant criminal law norms, as well as the prospect of criminalization of certain socially dangerous actions in order to avoid gaps in the Criminal Code of Ukraine. Although the classification of special entities is based on their additional characteristics, it is significantly different from the qualifications of the latter. It has been found that in the vast majority of cases, a restricted interpretation of criminal law is used, whereby criminal law is applied to a narrower range of subjects than can be determined by the wording of the same rule. It is emphasized that the presence of actual special subjects in criminal law is facilitated by the existence of loopholes in criminal law and modern legislative technique. It is well known that criminal law should have a clear, structured form and a way of structuring the rules. It is concluded that the concept of a special subject of crime is extremely important for the proper qualification of crimes committed by, or in complicity with, a special subject, it is necessary to understand the concept of the special subject of crime, to know its features and classification. Only through these components can a correct assessment of a socially dangerous act committed by a special entity be possible.

Key words: *special offense, additional characteristics, officer, official, legal status, social status.*

Вступ. Кримінальний кодекс (далі – КК) України містить вказівку на те, що суб'єктом певних злочинів може бути лише особа, яка має додаткові ознаки. Наприклад, законодавець сформулював диспозицію ст. 384 КК України так: суб'єктом є особа, у якої є обов'язок давати свідчення в суді (свідок).

Постановка завдання. Схожих норм у чинному кримінальному законодавстві близько 75%, тому виникає необхідність визначити поняття спеціального суб'єкта, його види та ознаки, що й є метою даної статті.

Результати дослідження. Вчені розглядають поняття суб'єкта злочину з різних поглядів. Зокрема, В.В. Устименко висловлює позицію про те, що правильне визначення спеціального суб'єкта повинно містити у собі обмежувальну ознаку, яка б окреслювала коло осіб – потенційних суб'єктів злочинів. Однак перелік таких ознак законодавець повинен передбачити в кримінальному законі [1, с. 56].

Іншу думку мають Н.С. Лейкіна та Н.П. Грабовська, які вважають, що спеціальний суб'єкт повинен бути наділений певними особливостями, зазначеними в диспозиції кримінально-правової норми. Визнання деяких осіб спеціальними суб'єктами зумовлене тим, що внаслідок займаного ними становища вони вже можуть скоювати злочини, які не можуть бути вчинені іншими особами [2, с. 389].

Такі вчені, як О.О. Дудоров та А.С. Беніцький, визначають спеціальний суб'єкт злочину як особу, яка володіє додатковими ознаками, що встановлені кримінально-правовими нормами та впливають на кримінально-правову кваліфікацію [3, с. 324].

Проаналізувавши позиції багатьох вчених, ми пропонуємо визначити спеціальний суб'єкт злочину як фізичну осудну або обмежено осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини КК України.

Фактично поняття спеціального суб'єкта злочину включає в себе перелік його основних та додаткових ознак. Ми вважаємо, що є необхідність висвітлити додаткові ознаки спеціального суб'єкта злочину, адже саме наявність додаткових ознак є ключовою відмінністю між загальним та спеціальним суб'єктом. Як вважає А.А. Вознюк, кримінально-правові ознаки можна визначити як закріплені в законі про кримінальну відповідальність, а також інших формах (джерелах) кримінального права риси, властивості та особливості, які застосовують під час кваліфікації злочинів [4, с. 270].

У науковій літературі є чимало підходів до класифікації додаткових кримінально-правових ознак спеціальних суб'єктів злочинів. Вони відрізняються між собою рівнем їх деталізації чи узагальнення.

Зокрема, *узагальнену трирівневу класифікацію* додаткових ознак наводить Г.Н. Борзенков: 1) соціальна роль суб'єкта злочину; 2) фізичні властивості; 3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим [5, с. 286]. На нашу думку, у такій класифікації не відображається повний спектр додаткових ознак спеціального суб'єкта.

П.С. Дагелем була представлена така *чотирирівнева класифікація*: 1) ознаки, які характеризують правове становище; 2) ознаки, які характеризують професію чи посаду особи; 4) ознаки,

які характеризують взаємовідносини між потерпілим від злочину та його суб'єктом; 5) ознаки, які характеризують фізичні властивості особи [6, с. 94].

Цю класифікацію взяли за основу та доповнили П.І. Гришаєв і Б.В. Здравомислов, розробивши більш детальну диференціацію ознак, які характеризують: 1) державно-правове становище особи; 2) вік та стать; 3) обов'язки щодо несення військової служби, покладені на громадянина країни; 4) обов'язки, покладені на органи правосуддя; 5) характер роботи, яка виконується суб'єктом злочину; 6) обов'язки, покладені на суб'єкта стосовно інших осіб; 7) посадове становище; 8) особливе становище відносно потерпілого від злочину; 9) правовий статус особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, а також засудженого до відбування окремих видів покарання. Окрім цього, вчені виділяють низку ознак, які вони характеризують як додаткові. Такими ознаками є вчинення злочину особою, яка раніше вже вчинила злочин, наявність судимості або фактів притягнення до адміністративної відповідальності, вчинення злочину особливо небезпечним рецидивістом [7, с. 203]. На нашу думку, у вказаній класифікації деякі критерії дублюють один одного.

Зі свого боку М.І. Хавронюк визначає такі властивості:

1) фізичні. Залежно від цього виділяються такі види спеціального суб'єкта: повнолітня особа; особа, яка досягла 16-річного віку і статевої зрілості; особа, хвора на венеричну хворобу;

2) правовий і соціальний статус (громадянство, професія, вид діяльності, характер виконуваної роботи, участь у кримінальному провадженні, наявність судимості тощо). За цією ознакою можна виділити громадянина України або іноземця, медичного чи фармацевтичного працівника, військовослужбовця чи особу, яка підлягає призову за мобілізацією, службову особу, фізичну особу-підприємця, свідка, слідчого та суддю, особу, яка раніше була засуджена за певний злочин;

3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим та іншими особами можуть бути родинними (батько, мати, опікун тощо), службовими (підлеглий, начальник) або іншими (наприклад, особа, від якої потерпілий залежить матеріально);

4) роль у злочинній діяльності (організатор, співвиконавець, пособник, підбурювач, активний учасник тощо) [8]. На нашу думку, така класифікація не зовсім відповідає положенням сучасного КК України. Ми не згодні з першим критерієм, який відносить повнолітню чи статево зрілу особу до спеціального суб'єкта злочину. Вважаємо, що вік особи є загальною ознакою для всіх суб'єктів злочинів, який не впливає на визнання особи, яка вчинила злочин, спеціальним суб'єктом.

Група вчених розробила декілька багаторівневих класифікацій з використанням різних додаткових та більш деталізованих критеріїв. Зокрема, І.О. Бандурка характеризує спеціальний суб'єкт такими додатковими ознаками: громадянство, вік, сімейні відносини та обов'язки, стать, посадовий статус, виробничі та господарські відносини й обов'язки, військовий обов'язок, наявність транспортних та технічних засобів підвищеної безпеки, ситуативні особливості статусу особи, інші професійні підстави та відповідні обов'язки, ситуативні обов'язки на договірних засадах [9].

Зважаючи на вищевикладене, пропонуємо класифікувати додаткові ознаки спеціального суб'єкта за такими групами: а) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; б) ознаки, які характеризують становище особи у суспільстві та сім'ї; в) ознаки, які визначаються професійними обов'язками та можливостями суб'єкта злочину. Отже, ми сформували чітку класифікацію додаткових ознак спеціального суб'єкта. Для окремих складів злочинів під час їх кваліфікації вони виступають як обов'язкові, а у деяких випадках можуть бути розмежувальними між суміжними складами. Ми вважаємо, що додаткові кримінально-правові ознаки спеціального суб'єкта злочину є надійним законодавчим інструментом, що забезпечує правильну кваліфікацію злочинів.

Не менш важливою, ніж класифікація ознак спеціальних суб'єктів злочинів, є класифікація самих злочинів. Ми вважаємо, що формування переліку спеціальних суб'єктів злочинів дасть можливість виокремити додаткові юридично важливі ознаки для створення відповідних кримінально-правових норм, а також виділити перспективу криміналізації певних суспільно небезпечних діянь для уникнення прогалин у КК України. Попри те, що класифікація спеціальних суб'єктів ґрунтується на їх додаткових ознаках, вона значною мірою відрізняється від кваліфікації останніх.

Традиційною є класифікація за видом суб'єкта (соціальний стан, фізичні властивості та відносини з потерпілим).

На думку В.І. Терентьєва, одним з критеріїв класифікації є спосіб закріплення норми в українському кримінальному законодавстві [10], згідно з яким спеціальні суб'єкти поділяються на фактичні та нормативні.

До першої групи вчений відносить осіб, спеціальні особистісні якості яких закріплені в кримінальному законі шляхом опису ознак об'єктивної сторони злочину, які дозволяють зробити

висновок про обмеження криміналізації діяння (дії чи бездіяльності) певним колом суб'єктів, які наділені спеціальними характеристиками (наприклад, ст. 291 КК України «Порушення чинних на транспорті правил» тощо). Ми здебільшого стикаємось з обмеженим тлумаченням кримінально-правових норм, коли кримінальний закон застосовується до більш вузького кола суб'єктів, ніж це може бути визначено відповідно до тексту певної норми. Варто зазначити, що наявності фактичних спеціальних суб'єктів у кримінальному праві сприяє існування прогалин у кримінальному законодавстві та сучасна законодавча техніка. Відомо, що кримінально-правова норма повинна мати чітку і структуровану форму та спосіб структурного об'єднання норм. Повний опис характеристик спеціального суб'єкта в диспозиції норми не завжди можливий. Отже, існування фактичних спеціальних суб'єктів зумовило протиріччя між вимогами до стабільності норми та її динамічної соціальної дії.

До другої групи належать особи, вимоги до статусу яких чітко визначені в диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Пряме закріплення правового узагальнення, на нашу думку, є важливим не лише у законодавчій техніці, а й у чіткому розкритті основних позицій законодавця під час правового регулювання, крім того, воно сприяє ефективному правозастосуванню, обмежує презумпцію прийняття оцінних рішень у кримінальному праві, сприяє прийняттю справедливих рішень, а також справедливому покаранню винних.

Нами розроблено авторську універсальну класифікацію спеціальних суб'єктів злочинів, що містить такі критерії:

1) ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння: а) загальний (службові особи); б) підвищений (службові особи, які займають відповідальне становище); в) високий (службові особи, які займають особливо відповідальне становище);

2) вид діяльності спеціального суб'єкта: а) загальний (службові особи); б) особливий (працівники правоохоронних органів, судді тощо);

3) вид складу вчиненого злочину: а) спеціальний суб'єкт основного складу злочину; б) спеціальний суб'єкт кваліфікованого складу злочину; в) спеціальний суб'єкт особливо кваліфікованого складу злочину; г) спеціальний суб'єкт привілейованого складу злочину.

У п. 1 вказаної класифікації ми розширюємо позицію українського законодавця щодо осіб, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище, адже службовий статус та соціальне становище значно впливають на диференціацію кримінальної відповідальності службових осіб, що ми й підкреслили.

Відповідно до цієї класифікації поняття «службова особа» є найпоширенішим серед інших видів спеціальних суб'єктів. У КК України поняття «службова особа» трапляється понад 50 разів. З огляду на це у частинах 3 і 4 ст. 18 КК України законодавець спеціально помістив визначення службових осіб, яке стосується усіх статей КК України, крім ст.ст. 364, 365, 368, 368-2, 369 (для цих статей визначення службових осіб публічної сфери дається у пунктах 1 і 2 примітки до ст. 364 КК України).

Таким чином, КК України відносить до службових осіб:

1) осіб, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування;

2) осіб, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням;

3) осіб, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням;

4) осіб, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

5) осіб іноземних держав (осіб, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, в тому числі присяжних засідателів, інших осіб, які здійснюють функції для іноземної держави, зокрема і для державного органу або державного підприємства), а також іноземних третейських суддів, осіб, уповноважених вирішувати цивільні, комерційні або трудові справи в іноземних державах в порядку, альтернативному судовому, посадових осіб міжнародних організацій (працівників міжнародних організацій чи будь-яких інших осіб, уповноважених такою організацією діяти від її імені), членів міжнародних парламентських асамблей, учасників яких є Україна, та суддів і посадових осіб міжнародних судів.

Проаналізувавши чинне українське законодавство, ми дійшли висновку про те, що термін «службова особа» та термін «посадова особа» вживаються паралельно. Проте поняття «службова особа» включає в себе поняття «посадова особа», оскільки є більш ширшим, адже посадова особа є державним службовцем, однак не всі державні службовці є посадовими особами. Варто згадати Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією 1999 р., ратифіковану Україною 18.10.2006 р., де вказано, що вираз «посадова особа» тлумачиться за змістом визначення «державного службовця», «публічної посадової особи», «мера», «міністра» чи «судді» у національному законодавстві та в кримінальному праві держави, де відповідна особа виконує такі функції» [11].

В українському законодавстві більш поширений термін «службова особа» на відміну від міжнародного законодавства. У Конвенції ООН проти корупції 2003 р., ратифікованій Україною 18.10.2006 р., зазначено таке: «1) термін «державна посадова особа» означає: а) будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі Держави-учасниці, яку призначено чи обрано, праця якої оплачувана чи неоплачувана (незалежно від старшинства); б) будь-яку іншу особу, яка виконує будь-яку державну функцію, зокрема й для державного органу або державного підприємства, або надає будь-яку державну послугу, як це визначається у внутрішньому праві Держави-учасниці і як це застосовується у відповідній галузі правового регулювання цієї Держави-учасниці; в) будь-яку іншу особу, що визначається як державна посадова особа у внутрішньому праві Держави-учасниці. Однак з метою вжиття деяких конкретних заходів, передбачених главою II цієї Конвенції, термін «державна посадова особа» може означати будь-яку особу, яка виконує будь-яку державну функцію або надає будь-яку державну послугу, як це визначається у внутрішньому праві Держави-учасниці і як це застосовується у відповідній галузі правового регулювання цієї Держави-учасниці; 2) термін «іноземна державна посадова особа» означає будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі зарубіжної країни, яку призначено чи обрано; а також будь-яку особу, яка здійснює державні функції для зарубіжної держави, зокрема й для державного органу або державного підприємства; 3) термін «посадова особа міжнародної організації» означає співробітника міжнародної організації чи будь-яку особу, яка уповноважена такою організацією діяти від її імені» [12]. Вказаний правовий акт не уточнює термінології службової та посадової особи.

Висновки. Таким чином, поняття спеціального суб'єкта злочину є надзвичайно важливим не лише для теорії кримінального права, але й у практиці його застосування, адже для правильної кваліфікації злочинів, які вчинені спеціальним суб'єктом або у співучасті з ним, необхідно розуміти поняття спеціального суб'єкта злочину, знати його ознаки та класифікацію. Лише завдяки цьому можлива вірна оцінка суспільно небезпечного діяння, яке було вчинене спеціальним суб'єктом.

Список використаних джерел:

1. Устименко В.В. Спеціальний суб'єкт преступлення. Харьков, 1989. 104 с.
2. Лейкина Н.С., Грабовская Н.П. Субъект преступлення. Т. 1. Ленинград, 1968. 390 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуслівського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. Київ, 2011. 361 с.
4. Вознюк А.А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 192 с.
5. Борзенков Г.Н. Спеціальний суб'єкт преступлений. Москва, 1998. 420 с.
6. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток, 1970. 132 с.
7. Советское уголовное право. Общая часть / под ред. М.А. Гельфера, П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. Москва, 1972. 560 с.
8. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ, 2014. 944 с.
9. Бандурка І.О. Спеціальний суб'єкт як елемент складу злочинів, вчинених проти дітей. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/892/special_niy_sub_yekt_yak_element_skladu_pdf?sequence=2&isAllowed=y.
10. Терентьев В.І. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2003. URL: <https://www.tulyakov.info/sites/default/files/all/auto/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8C%D1%94%D0%B2.pdf>.
11. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
12. Конвенція ООН проти корупції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.